

A Critique and Correction of *Hadiqat al-Haqiqa* by Mohammad Jafar Yahaghi and Seyyed Mehdi Zarghani

Seyyed Mehdi Tabatabaei *

Abstract

The high position of *Hadiqah al-Haqiqa* in Persian literature has led to a lot of research on it; nevertheless, issues such as linguistic complexities, the use of other scientific terms, the obsolescence of the language, historical and religious references, and the irregular structure of the poem have left some of the ambiguities of this work unresolved. In the meantime, one should not be ignorant of a proper correction of *Hadiqat al-Haqiqa*; a correction that can take into account all aspects of this book and Sanai's mental geometry, to provide the literary community with a text closest to the author's. This issue has attracted the attention of contemporary Persian language scholars, hence remarkable studies in the field of correcting or describing the problems of this book have been done in the last century. In this study, the newest correction of *Hadiqat al-Haqiqa* will be investigated, and its weaknesses will be highlighted using the descriptive-analytical method and library resources. The necessity of the study is the need for both studying Sanai and his works in Persian literature and reviewing their corrections. It seems that in Yahaghi and Zarghani's correction, using the method of correction in the form of the base manuscript as well as selecting the Manchester manuscript as the base version has resulted in some deficiencies in the corrected text, which will be addressed in this study in four general formats. Also, the concept of certain words, phrases, expressions, and couplets of *Hadiqat al-Haqiqa* will be clarified.

Introduction

It is the pleasure of literary lovers to make any correction of Persian literary texts. It will be more gratifying if the correction is made by two well-known figures in the field. Correction of Sanai's *Hadiqah al-Haqiqah*, which is published by Mohammad Jafar Yahaghi and Seyed Mehdi Zarghani in 2018 (1397 AH), is one of the studies that was done according to the needs assessment of the literary society. But, in the end, when it was published, it became clear that unfortunately there were many deficiencies in the research method, as well as its comments and explanations in a way that it is sometimes perceived that what is written in the text of the book is far from the academic position of the two researchers. Although it has been difficult to write this book, admittedly, some verses in *Hadiqat al-Haqiqa* need further explanation. There are also discrepancies between the text and the comments, or there are shortcomings in reporting and recording verses. All of these have been discussed in this article.

Material & Methods

In this research, which has been done with the descriptive-analytical method and using library resources, the first correction of *Hadiqat al-Haqiqa* entitled *Latiyef al-Hadaieq* (Abdul Latif Abbasi between the years 1037 to 1044 AH, the correction of Modarres Razavi (1320 AH), the correction of Maryam Hosseini (1382 AH) entitled *Fakhri Nameh*, and other related works such as *Talighate Hadiqah* from Modarres Razavi (1341 AH), *Sharhe Moshkelate Hadiqahe Sanaei* from Ishaq Toghiani (1382 AH), and *Sharhe Doshvarihaei Az Hadiqahe Sanaei* by Zahra Dori (1383 AH) have been used.

Discussion of Results & Conclusions

One of the biggest reasons why there are many deficiencies is the correction of Yahaghi and Zarghani is choosing the Manchester manuscript (dated 681) as the base version, and abandoning the old manuscripts such as 552 and 558. It should be noted that the Manchester manuscript does not have the original characteristics of a basic manuscript. Perhaps the proofreaders' argument for

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Corresponding Author Email: M_tabatabaei@sbu.ac.ir.

omitting these manuscripts is that they do not include all of *Hadiqat al-Haqiqa* poems. But, even with this argument, the antiquity, validity, and originality of these manuscripts cannot be ignored. Another reason is the text correction method that is chosen by the correctors. Considering the manuscripts used in this correction, it seems that the correction by using the 'intermediate' method could be the best method that the two researchers could use. Additionally, the corrected text should have been compared with one of the previous corrections. These factors have led to fundamental shortcomings in correcting and reducing its scientific value.

Keywords: Sana'i Ghaznavi, Correction of Hadiqat al-Haqiqa, Critique of Hadiqat al-Haqiqa, Mohammad Jafar Yahaghi, Sayyed Mehdi Zarqhani.

References

1. Abbasi, M. (Ed.) (1977). *Kolliyate Shams Tabrizi*. Tehran: Toloo Publication.
2. Bahar, M. (Ed.) (1939). *Mojmal Al Tavarikh Val Ghesas*. Tehran: Kolalehe Khavar Publication.
3. Bastani Rad, H. (Ed.) (1990). *Ebne Yamine Freyumdi's Divan of Poetry*. Tehran: Sanaei Publication.
4. Dekhoda, A. A. (1958). *Dekhoda Dictionary*. Tehran: Dekhoda Dictionary.
5. Dorri, Z. (2008). *Sharhe Doshvarihaei az Hadiqahe Sanaei*, Tehran: Zavvar Publication.
6. Haj Seyed Javadi, K. (Ed.) (2001). *Tarikhe Gozide*. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
7. Hosseini, M. (Ed.) (2008). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah, (Fakhrinameh)*. Tehran: University Publishing Center.
8. Khaste, Kh., & Khalili, K. (Ed.) (1962). *Colleges of Biddel Dahlawi*. Kabul: Depohani Publication.
9. Khatib Rahbar, K. (Ed.) (1995). *Tarikhe Beyhaqi*. Tehran: Mahtab Publication.
10. Mahyar, M. (Ed.) (2011). *Saad Salman's Divan of Poetry*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies Publication.
11. Minavi, M., & Mohaghegh, M. (Ed.) (1986). *Naser Khosrow Ghobadiani's Divan of Poetry*. Tehran University of Tehran Publication.
12. Modarres Razavi, M. (Ed.) (1989). *Anvari Abivardi's Divan of Poetry*. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
13. Modarres Razavi, (Ed.) (2004). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah*. Tehran: University of Tehran Publication.
14. Movahed Abtahi Isfahani, M. (Ed.) (1993). *Avalem Al-Uloom, val-Ma'aref, val-Ahwal Men Al-Ayat, Al-Akhbar, and Al-Aqwal*. Qom: Imam Al-Mahdi Foundation.
15. Modarres Razavi, M. (1965). *Talighate Hadiqah*, Tehran: Elmi Publication.
16. Nafisi, S. (Ed.) (1989). *Sokhanane Manzome Abu Sa'id Abu al-Khair*. Tehran: Sanaei Publication.
17. Nafisi, S., & Darvish, M. (Ed.) (1982). *Amir Khosrow Dehlavi's Divan of Poetry*. Tehran: Javidan Publication.
18. Nicholson, R. (Ed.) (1983). *Masnavi Ma'navi*. Tehran: Amir Kabir Publication.
19. Nourani Vesal, A. (Ed.) (1985). *Mosibat Name Attar Neyshabouri*. Tehran: Zavvar Publication.
20. Ormavi, J. (Ed.) (1982). *Sharhe Farsie Shahab al-Akhbar*. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
21. Qoreishi, A. (1998). *Tafsire Ahsan al-Hadith*. Tehran: Be'sat Foundation Publication.
22. Rowshan, M. (Ed.) (2008). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah*. Tehran: Negah Publication.
23. Saeb Tabrizi, M. (2003). *Divan of Poetry*. Tehran: Elm Publication.
24. Safa, Z. (Ed.) (1985). *Saife Farghani's Divan of Poetry*. Tehran: Ferdowsi Publication.
25. Sajjadi, Z. (Ed.) (1978). *Khaghani Shervani's Divan of Poetry*. Tehran: Zavvar Publication.
26. Sanai Ghaznavi, A. (n.d.). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah*. Manuscript of the

Kabul Museum.

27. Sanai Ghaznavi, A. (1280). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah*. Manuscript of the Library of the University of Heidelberg, No. 203 A. Orient. B. U 430.

28. Sanai Ghaznavi, A. (1285). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah*. Manuscript of Vali-ud-Din Istanbul.

29. Sanai Ghaznavi, A. (1431). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah*. Manuscript of the John Reylanders Library in Manchester, No. 843.

30. Sanai Ghaznavi, A. (1604). *Hadiqah al-Haqiqah and Shari'a al-Tariqah*. Manuscript of Cambridge University, England.

31. Shah Hosseini, N. (Ed.) (1959). *Suzanie Samarkandi's Divan of Poetry*. Tehran: Amir Kabir Publication.

32. Shahidi, J. (1997). *Sharhe Loghat Va Moshkelate Divane Anvarie Abivardi*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.

33. Shariat, M. (Ed.) (1995). *Daqiqi Tusi's Divan of Poetry*. Tehran: Asatir Publication.

34. Tabatabai Majd, Gh. (Ed.) (2003). *Tarikhe Alfi*. Tehran: Scientific and Cultural Publication.

35. Toghyani, I. (2003). *Sharhe Moshkelate Hadiqahe Sanaei*. Isfahan: University of Isfahan Publication.

36. Vafaei, A. (Ed.) (2010). *Colleges of Salman Savoji*. Tehran: Sokhan Publications.

37. Vahid Dastgerdi, H. (Ed.) (2004). *Khosrow and Shirin-e Nezami Ganjavi*. Tehran: Qatreh Publication.

38. Yousefi, Gh. (Ed.) (1980). *Bustane Saadi*. Tehran: Association of Professors of Persian Language and Literature.

39. Zeigham, I. (Ed.) (2006). *Ghorar al-Akhbar*. Qom: Dalile Ma Publication.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره چهارم (پیاپی ۴۸)، زمستان ۱۳۹۹، صص ۹۱-۱۱۶

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱

Doi: [10.22108/RPLL.2020.120211.1620](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.120211.1620)

نقد و بررسی تصحیح حدیقه الحقیقه به اهتمام محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی

سید مهدی طباطبایی*

چکیده

جایگاه والای حدیقه الحقیقه در ادب فارسی موجب شده است تا پژوهش‌های فراوانی درباره آن انجام گیرد؛ با وجود این، مسائلی مانند پیچیدگی‌های زبانی، کاربرد اصطلاحات سایر دانش‌ها، کهنگی زبان، اشارات تاریخی و مذهبی و ساختار نامنظم منظومه موجب شده است گره پاره‌ای از ابهامات این اثر ناگشوده باقی بماند. در این میان نباید از نبود یک تصحیح مطلوب از حدیقه غافل بود؛ تصحیحی که می‌تواند با در نظر گرفتن تمام ساحت‌های این کتاب و هندسه ذهنی سنایی، نزدیک‌ترین متن به متن زمان او را در اختیار جامعه ادبی قرار دهد. این مسئله‌ای است که توجه پژوهشگران معاصر زبان فارسی را به خود جلب کرده است و از همین روست که در سده اخیر، پژوهش‌های چشمگیری در حوزه تصحیح یا شرح مشکلات این منظومه انجام گرفته است. در این پژوهش که به شیوه توصیفی تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام می‌گیرد، جدیدترین تصحیح حدیقه بررسی و کاستی‌های آن برجسته خواهد شد. بایستگی پرداختن به سنایی و آثار او در ادب فارسی و همچنین اهمیت نقد و بررسی تصحیح‌های انجام‌گرفته از ضرورت‌های این پژوهش است. به نظر می‌رسد در تصحیح یاحقی و زرقانی، اتخاذ شیوه تصحیح به صورت نسخه اساس و همچنین انتخاب نسخه منچستر به عنوان نسخه اساس، موجب راه‌یافتن کاستی‌هایی در متن مصحح شده است که در این پژوهش، در چهار قالب کلی به آنها پرداخته خواهد شد. افزون‌بر این، مفهوم برخی از واژگان، عبارات، تعابیر و ابیات حدیقه الحقیقه نیز مشخص خواهد شد.

واژه‌های کلیدی

سنایی غزنوی؛ تصحیح حدیقه الحقیقه؛ نقد و بررسی حدیقه الحقیقه؛ محمدجعفر یاحقی؛ سید مهدی زرقانی

۱- مقدمه

انجام‌گرفتن هر تصحیحی از متون ادب فارسی می‌تواند مایه خرسندی اهل ادب باشد و وقتی این تصحیح به همت دو چهره شناخته‌شده در این حوزه انجام شود، این خرسندی دوچندان خواهد بود. تصحیح

* استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. m_tabatabaei@sbu.ac.ir

حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ سنایی که به‌اهتمام محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی در سال ۱۳۹۷ منتشر شد، از جمله پژوهش‌هایی است که با نیازسنجی جامعه ادبی انجام گرفت.

مصححان در مقدمه کتاب، اسلوب تصحیح خود را با این عبارات بیان کرده‌اند: «به‌دست‌دادن چاپی با ضبط‌های متفاوت و دیگرگونه»؛ و پیش‌بینی‌شان این است که این شیوه «با مقاومت ذهنی جامعه ادبی مواجه» خواهد شد؛ زیرا شکل گزارش ابیات در تصحیح‌های پیشین، به‌اندازه‌ای در ذهن اهل ادب جایگیر شده است که «دشوار بتوان به این زودی آن ذهنیت‌های جاافتاده و آن اعتمادها و اعتقادات را دگرگون کرد» (سنایی، ۱۳۹۷: ۹).

این اعتقاد و ذهنیت بسیار ستودنی است؛ اما وقتی سرانجام جامعه عمل ببوشد و در اختیار جامعه ادبی قرار می‌گیرد، مشخص می‌شود متأسفانه کاستی‌های فراوانی در نسخه‌پژوهی، شیوه کار و همچنین، تعلیقات و توضیحات آن رخ داده است و گاه احساس می‌شود آنچه در متن کتاب نگاشته شده است، با ساحت علمی مصححان فاصله فراوان دارد.

نگارنده در انتظار بود تا پژوهشگرانی که بر او تقدم فضل و فضل تقدم دارند، درباره چندوچونی این تصحیح قلم‌فرسایی کنند و چون پس از یک سال از چاپ و انتشار کتاب، این مسئله اتفاق نیفتاد، ناگزیر از این شد تا لنگی را به رهواری بیرون برد. امید که این پژوهش علمی، غباری بر دل آینه‌گون دو مصحح ارجمند نشانند.

۲- کتاب‌شناسی حدیقه الحقیقه

حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ از معدود متون فارسی است که دو تحریر متفاوت از آن بر جای مانده است: تحریر مفصل که شامل یازده هزار بیت است و در برخی کتابت‌ها تا ۱۴ هزار بیت هم رسیده است؛ و تحریر مختصر که پنج تا هفت هزار بیت را در بر می‌گیرد. همین مسئله باعث شده است تفاوت‌هایی در نظم ابواب به وجود آید و تصحیح آن از نظر ساختاری با آشفتگی‌هایی همراه شود.

نخستین تصحیح حدیقه را عبداللطیف عباسی در بین سال‌های ۱۰۴۴-۱۰۳۷ از روی نسخه کتابت‌شده در سال ۶۱۷ ق. انجام داد و شرحی بر آن نوشت که به *لطایف الحدایق من نغائس الدقایق* معروف است. این کتاب در سال ۱۳۰۴ ق. در هندوستان و در سال ۱۳۸۷ در تهران منتشر شد. چاپ‌های سنگی حدیقه نیز در بمبئی (سال ۱۲۷۵ ق) و لکهنو (سال ۱۳۹۵ ق) منتشر شده است.

در ایران هم مرحوم مدرس‌رضوی این کتاب را در سال ۱۳۲۰ با استفاده از نسخه‌های تحریر مفصل تصحیح کرد و پس از آن مریم حسینی در سال ۱۳۸۲ تحریر مختصر حدیقه را با عنوان *فخری‌نامه* منتشر نمود.

چاپ دیگر حدیقه در سال ۱۳۸۷ با مقدمه محمد روشن و براساس چاپ عکسی کلیات دیوان سنایی منتشر شد که در سال ۱۳۵۶ از روی نسخه کابل در افغانستان انجام گرفته بود؛ البته نسخه کابل حدود هفت هزار بیت دارد و این چاپ شامل دوازده هزار بیت است که پنج هزار بیت دیگر، از طریق مقایسه این نسخه با تصحیح مدرس‌رضوی به آن افزوده شده است (سنایی، ۱۳۸۷: بیست). در سال ۱۳۹۷ نیز محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی تصحیح دیگری از حدیقه را در اختیار جامعه ادبی قرار دادند.

شرح حدیقه نیز ابتدا در خارج از مرزهای جغرافیایی ایران آغاز شده و به ایران رسیده است. افزون‌بر *لطایف الحدایق*، نواب میرزا علاءالدین احمدخان بهادر علائی لاهوری در سال ۱۲۹۰ ق. کتاب *طریقه بر حدیقه*

را که شرح باب اول لطائف الحدائق است در لاهور منتشر کرد.

از مهم‌ترین پژوهش‌هایی که در حوزه شرح و توضیح حدیقه انجام گرفته است می‌توان به تعلیقات حدیقه از مدرس رضوی (۱۳۴۱)، شرح مشکلات حدیقه سنایی از اسحاق طغیانی (۱۳۸۲) و شرح دشواری‌هایی از حدیقه الحقیقه سنایی از زهرا دری (۱۳۸۳) اشاره کرد.

۳- نسخه‌پژوهی تصحیح‌های حدیقه الحقیقه

مرحوم مدرس رضوی در تصحیح خود از شانزده نسخه استفاده کرده است. نسخه اساس تصحیح در سال ۷۵۸ کتابت شده است، با وجود این، دیرین‌ترین نسخه استفاده‌شده در آن، نسخه بغداد لی‌وهبی (کتابت سال ۵۵۲) است که بعدها مریم حسینی فخری‌نامه را بر مبنای آن تصحیح کرد.

دیگر نسخه تصحیح مدرس رضوی، نسخه‌ای است «که از آن با عنوان نادرست نسخه کتابخانه اندیا انگلیش در لندن یاد شده (ص ل ح) در واقع همان نسخه کتابخانه دانشگاه کمبریج است که در سال ۱۰۱۲ ه. ق در عهد سلطنت جلال‌الدین اکبر در شهر آگره، از روی نسخه‌ای به تاریخ ۶۱۷ ق. به خط عبدالرحیم بن محمد بن ابی‌الفتح، معروف به «خطاط» تحریر یافته» (سنایی، ۱۳۹۷: ۶۱) است.

مریم حسینی تصحیح خود را بر مبنای نسخه بغداد لی‌وهبی استانبول (کتابت سال ۵۵۲) بنا کرده است و از نسخه‌های خلیل اینالجباق (کتابت ۵۸۸)، کتابخانه ملی وین با عنوان الهی‌نامه (کتابت ۶۶۷) و نسخه کابل (کتابت: احتمالاً اواخر قرن ششم یا اوایل قرن هفتم) بهره برده است. مصحح در مقدمه آورده است: «در تصحیح متن حاضر روش تصحیح شیوه توأم است؛ یعنی نسخه B اساس ولی در مواردی صورت‌های صحیح از دیگر نسخ (کابل و اینالجباق) وارد متن شده و متن نسخه اساس به پاورقی منتقل شده است... در بعضی موارد نادر هم با توجه به اینکه اشکال چهارگانه نسخ هیچ‌کدام صورت صحیح متن را نشان نمی‌داد مجبور به تصحیح قیاسی شده‌ام» (همان، ۱۳۸۲: پنجاه).

یاحقی و زرقانی در تصحیح خود از ۶ نسخه خطی بهره برده‌اند:

۱) نسخه شماره ۸۴۳ کتابخانه جان رایلندز منچستر (کتابت: ۶۸۱) که مبنای تصحیح است و مصححان از آن به‌عنوان «قدیم‌ترین نسخه تفضیلی و تاریخ‌دار حدیقه» (همان، ۱۳۹۷: ۶۳) نام می‌برند؛ اما بر این باورند که «نسخه مضبوطی است، اما نه بی‌غلط؛ گاه سهواً القلم‌هایی در آن دیده می‌شود که در جای خود تصحیح شده است» (همان: ۶۷).

۲) نسخه کتابخانه دانشگاه هایدلبرگ (کتابت: ۶۸۷ ق) که شامل ده هزار بیت است.

۳) نسخه کابل که پیشتر معرفی شد.

۴) نسخه کتابخانه اسعد افندی که به اذعان مصححان، «نسخه‌ای ناقص و درهم‌ریخته، اما مهمی است که به دلیل افتادگی اول و آخر، تاریخ آن هم معلوم نیست، ولی آثار کهنگی از آن پیداست» (همان: ۷۰).

۵) نسخه کتابخانه دانشگاه کمبریج که پیشتر معرفی شد.

۶) نسخه ولی‌الدین استانبول (کتابت: ۶۸۴).

مصححان افزون‌بر این شش نسخه، «در موارد لزوم به‌ویژه در هنگام انتخاب صورت اصح کلمات و در

حواشی و تعلیقات، از دو چاپ مدرس رضوی و عبداللطیف و به‌ندرت از چاپ محمد روشن نیز سود» برده‌اند (همان: ۷۲).

باید توجه داشت که شیوه هر سه تصحیح انجام‌گرفته براساس نسخه‌ی اساس است؛ اما تنها مریم حسینی دیرین‌ترین نسخه را اساس قرار داده است و مصححان دیگر، نسخه‌ای غیر از دیرین‌ترین نسخه را مبنای کار خویش قرار داده‌اند.

۴- معرفی و نقد ساختار تصحیح یاحقی و زرقانی

مقدمه تصحیح صفحه‌های ۹ تا ۸۶ را شامل می‌شود که در آن درباره سنایی و آثار و افکارش، حدیقه‌الحقیقه و جایگاه و شهرت آن و سنایی و زبان فارسی و ضرب‌الامثال و تعبیرات او سخن رفته و درنهایت، نسخه‌های حدیقه بررسی شده است. نگاهی مختصر به این عناوین نشان می‌دهد که در تقسیم‌بندی مطالب مقدمه، نوعی آشفتگی مشاهده می‌شود. به نظر می‌رسد بهتر بود مصححان مقدمه را از سنایی شروع می‌کردند و با نگاهی به آثار او، بررسی حدیقه‌الحقیقه و کارهای انجام‌گرفته درباره آن را برجسته می‌کردند و به نسخه‌های تصحیح می‌پرداختند. همچنین برخی قسمت‌های مقدمه برگرفته از مقالاتی است که مصححان درباره حدیقه نوشته‌اند که گاه انسجام متن را بر هم می‌زند.

دیگر آنکه مصححان در نوشتن مقدمه از منابع اصلی پژوهش کمتر بهره برده‌اند و به اطلاعات خویش تکیه کرده‌اند که ناگزیر از ساحت پژوهشی آن کم می‌کند.

پس از مقدمه، متن مصحح حدیقه از صفحه ۸۹ تا ۶۹۰ آمده است. بخش پایانی جلد نخست، بیت‌یاب است (۸۸۷-۶۹۳) که در یافتن جایگاه ابیات به کار می‌آید.

تعلیقات نگاشته‌شده بر متن، صفحه ۸۹۵ تا ۱۴۱۷ را شامل می‌شود. آنها ادعا کرده‌اند که در نگارش تعلیقات، بنا را بر کمال اختصار گذاشته و فقط به توضیح موارد تخصصی پرداخته‌اند؛ از دگرسو بر این باورند که در این بخش از کتاب، بیش از هر کتاب دیگری ندانسته‌های آنان که ممکن است ندانسته‌های دیگران هم باشد، آشکار شده باشد و اعتراف به همین ندانسته‌ها شاید بعدها کسانی را برانگیزد که برای رفع دشواری کتاب اهتمام کنند (سنایی، ۱۳۹۷: ۷۳-۷۲).

اگرچه برای نگارش این بخش زحمت فراوانی کشیده شده است، باید پذیرفت که پاره‌ای ابیات به شرح و توضیح بیشتری نیاز دارد. همچنین گاه شاهد ناهماهنگی متن مصحح با تعلیقات آن هستیم؛ بدین مفهوم که گاه در تعلیقات، واژه یا ترکیبی شرح داده می‌شود که در متن نیامده است؛ برای نمونه، بیت

ز آینه روی، به بود خورشید پشت او خواه سیاه و خواه سپید
(همان: ۱۱۳)

که در تعلیقات آورده‌اند: «خوه تلفظ لهجه‌ای خواه است» (همان: ۹۲۴) و بیت

تو نماز ار نشسته کرده‌ستی نیمه‌ای از وظیفه خورده‌ستی
(همان: ۱۶۴)

که در تعلیقات آن نوشته شده است: «تو نماز از... از، در مصراع اول به‌جای کسره اضافه است که در سبک

خراسانی متداول بوده است» (همان: ۹۶۶). این درحالی است که در متن مصحح ایشان، «ار» به جای «از» آمده است.

در برخی موارد هم احساس می‌شود تعلیقات مصححان برای یک بیت، از متن مصحح خودشان نیست؛ مثلاً در تعلیقات بیت

عفو او را قبول بهر عطاست کرمش را نزول بهر خطاست
(همان: ۱۳۷)

آورده‌اند: «جان کلام این است که عفو او خطاهای ما را می‌پذیرد و کرمش فرود می‌آید تا به ما عطا شود.» (همان: ۹۴۹) و این معنایی است که از شکل گزارش شده بیت در لطایف‌الحدائق، فخری‌نامه، تصحیح مدرس رضوی به دست می‌آید:

عفو او را قبول بهر خطاست کرمش را نزول بهر عطاست
(سنایی، ۱۳۸۷: ۱۰۲؛ همان، ۱۳۸۳: ۱۰۲؛ همان، ۱۳۸۲: ۲۸)^۱

این ناهمگونی‌ها به اندازه‌ای است که گاه به نظر می‌رسد بازنگری نهایی متن مصحح کار یکی از مصححان بوده است و نگارش تعلیقات بر آن، کار مصحح دیگر؛ یا اینکه ویرایش نهایی کار به دست دیگری انجام گرفته است؛ مثلاً واژه «کلیدان» در تعلیقات به درستی معنا شده (همان، ۱۳۹۷: ۹۸۷)؛ اما در متن بدین شکل آمده است:

کآن که شد پاسبان خانۀ سر چون کلید آن بماند از پس در
(همان: ۱۹۳)

البته نباید از انصاف علمی مصححان در نگاشتن تعلیقات چشم‌پوشی کرد؛ زیرا بارها مشاهده می‌شود اگر در تعلیقات، بیت یا ابیاتی به دشواری برخوردند، آن را با صراحت بیان کرده‌اند.

از صفحه ۱۴۲۱ تا ۱۵۳۴، نه فهرست گنجانیده شده است. راهنمای تعلیقات عام، فهرست الفبایی واژگان، اصطلاحات، ترکیبات و تعبیراتی است که در تصحیح درباره آنها توضیحی داده شده است. همچنین در فهرست لغات و ترکیبات کوشیده‌اند لغات و ترکیبات حدیقه به صورت الفبایی فهرست شود.

در فهرست تعبیرات، مثل‌ها و مثل‌واره‌ها ۳۷ نمونه آورده شده است و نمایه عام همان نمایه اشخاص و اماکن است. مقصود از عربیات نیز واژگان، ترکیبات، تعبیرات و جمله‌واره‌های عربی‌ای است که در متن حدیقه به کار رفته است که پس از آن، آیات و احادیث به کاررفته در متن و در نهایت، کتاب‌نامه تعلیقات آمده است.

۵- کاستی‌های نسخه منچستر

تحقیق درباره نسخه اساس تصحیح نشان می‌دهد که نسخه منچستر معیارهای ابتدایی یک نسخه اساس را ندارد و اگر اصرار به بهره‌بردن از این نسخه در تصحیح بود، باید روش التقاطی به کار گرفته می‌شد. در این نسخه، کنار هم قرارگرفتن برخی ابیات به قدری ناهمگون است که درک معنا را با ابهام روبه‌رو می‌کند؛ برای نمونه، از سه بیت زیر می‌توان یاد کرد:

چار طبع اندرین دو رکن و سه حد ز اوّل کار تا به روز لحد

کرم را از ظهور نبود نبود که بسوزد ولیک باشد دود
منهیان تو اند چون تندر کشتی خشک‌روتر از اشتر
(سنایی، ۱۳۹۷: ۵۷۴)

مصححان در توضیح آن آورده‌اند: «چهار طبع در این عالم چونان سبزه‌ای است که جاذبه دارند؛ اما سودی ندارند و مانع حرکت تو به سوی کمالات می‌شوند» (همان: ۱۳۲۰).

بررسی متن مصحح مدرس رضوی نشان می‌دهد که جایگاه بیت دوم، اینجا نیست؛ زیرا موقوف‌المعانی بودن بیت نخست و سوم را برهم زده است:

چار طبع اندرین دو رکن و سه حد ز اول کار تا به روز لحد
منهیان تو اند چون تندر کشتی خشک‌روتر از اشتر
(همان، ۱۳۸۳: ۴۹۹)

مشکل دیگر نسخه‌ی اساس این تصحیح، اسقاط ابیات است؛ آن هم به‌گونه‌ای که مصرع دوم یک بیت و مصرع نخست بیت بعدی به‌دلیل هم‌قافیه بودن دو بیت، سهو شده است:

در کنارش نه آن زمان کاکا تا شود سرخ چهره‌اش چو لکا
(همان، ۱۳۹۷: ۱۶۵)

در نسخه‌های هادلیبرگ، اسعد افندی، کمبریج و تصحیح مدرس رضوی بدین شکل آمده است:

در کنارش نه آن زمان کاکا تا شود راضی و مکش جفا
در نمازش نه آن زمان کآنجا تا شود سرخ چهره‌اش چو لکا
(همان، ۱۳۸۳: ۱۴۸)

یا این بیت که اگرچه حاصل کتابت نادرست کاتب نسخه است، نباید در متن مصحح بدین شکل می‌آمد:

هست تنهایی اندرین بنیاد با دلی پر زغم نشستم شاد
(همان، ۱۳۹۷: ۴۱۱)

صورت کامل دو بیت در تصحیح مدرس رضوی اینگونه است:

هست تنهایی اندر این منزل حجره جان و سبزخانه دل
من به‌تنهایی اندر این بنیاد با دلی پر زغم نشستم شاد
(همان، ۱۳۸۳: ۷۲۶)

افزون بر این موارد، تنگ‌نظری‌های فرقه‌ای هم موجب حذف ابیاتی از این نسخه شده است که نمونه‌ای از آن در ابیات مربوط به خلیفه اول و دوم مشاهده می‌شود که باید بین بیت‌های ۹۶۳۴ و ۹۶۳۵ می‌آمد.

یاحقی و زرقانی در بررسی تصحیح مدرس رضوی، او را به عدول از نسخه‌ی اساس متهم می‌دارند (همان، ۱۳۹۷: ۶۰) و بارها وفاداری خود را به نسخه‌ی اساس اعلام می‌دارند: «پای‌بندی ما به نسخه‌های کامل و کهن تا آنجا بوده که اگر نسخه‌ی اصلی ناروشن هم بوده اما به گمان ما خطا نبوده است، متن را حفظ کرده‌ایم» (همان: ۷۲). با وجود این، شاهد آن هستیم که گاه به‌دلیل نارسایی نسخه‌ی اساس، به تصحیح ذوقی دست می‌زنند؛ مثلاً درباره‌ی بیت:

چون که گشتی تو نفس را در راه
روی بنمود زود نقشی اله
(همان، ۱۳۹۷: ۱۶۰)

در تعلیقات آن آورده‌اند: «در اساس نفس اله است که معنا ندارد و ما حدس زدیم که نفس، تصحیف نقش باشد» (همان: ۹۶۴). مصححان برای درست جلوه دادن حدس خود ادامه می‌دهند: «در حدیقه بارها میان نفس و نقش تناسب ایجاد شده است و مراد نقشی است که الله بر جان می‌زند. سنایی در جای دیگر می‌گوید: داده خود سپهر بستاند/ نقش الله جاودان ماند» (همان).

۶- کاستی‌های علمی مصححان و شیوه کار آنها

عامل دیگری که آشفتگی تصحیح را به وجود آورده، کاستی‌های علمی مصححان و شیوه کار آنهاست. آنها گاه خود هم به غریب و نامأنوس بودن گزارش‌شان اذعان دارند؛ اما با اظهارنظرهای خاص می‌کوشند تا آن را در ذهن مخاطب پذیرفتنی کنند؛ مثلاً درباره بیت زیر:

روی کرده چو تخم کاریزه
به نفاق از تف زبر تیزه
(همان، ۱۳۹۷: ۶۵۰)

که از گزارش بیت معنایی بر نمی‌آید، آورده‌اند: «کاریزه در فرهنگ‌ها نیامده است، اما احتمال دارد این کلمه صورتی از کازیره (کازیره، کاجیره) باشد که به معنای دانه‌ای سفید است که از آن روغن می‌گیرند... مدرس در مصراع دوم به جای از تف زبر تیزه، «و دل اندرون تیره» ضبط کرده که معنا روشن است. حسینی «از بر و ز بر تیره» ضبط کرده که به نسخه اساس ما نزدیک‌تر است. از تف زبر تیزه در حال حاضر برای ما معنای روشنی ندارد» (همان: ۱۳۷۸-۱۳۷۷).

همچنین در تعلیقات بیتی آورده‌اند: «در نسخه‌های H و F و K به جای «رای فهم»، راه وهم آمده که آن هم خوب است؛ اما با استناد به قاعده «هرچه غریب‌تر، صحیح‌تر» ضبط اساس را حفظ کردیم» (همان: ۹۰۷) و یا درباره گزارش این بیت:

رخش دین آشنای داغ شود
مرغوار از قفس به باغ شود
(همان: ۱۱۶)

آورده‌اند: «در نسخه اساس و H راغ ضبط شده و در سه نسخه C، K و T داغ. به اعتبار تناسب میان رخس و داغ از یک طرف و تکرار دو قافیه داغ و باغ در شعر نظامی (← لغت‌نامه، مدخل داغ) نسخه بدل را ترجیح دادیم»^۲ (همان: ۹۲۸).

اگر بحث تناسب مطرح باشد، تناسب «رفتن رخس به راغ» و «رفتن مرغ به باغ» هم باید در نظر گرفته شود. از دیگر سو، قافیه قرارگرفتن «داغ» با «راغ» در شعر نظامی چه ارتباطی به شعر سنایی دارد؟ آن هم در شرایطی که سنایی در حدیقه، «راغ» را با «باغ» قافیه کرده است:

آب چون شد روان، چه سازد باغ؟
ریگ چون شد روان، بلخشد راغ
(همان، ۱۳۸۳: ۷۱۴)

زاغ دایم به گورد باغ درون
می‌پریدی میان راغ درون

(همان: ۴۱۰)

از دیگر مسائلی که باید در تصحیح نسخه‌های خطی در نظر گرفته شود، تحریرهای دیگر از یک بیت است که عموماً در حاشیه نسخه‌های خطی نوشته می‌شد و به مرور به متن اصلی راه می‌یافت. مصححان حدیقه در این زمینه هم اهمال کرده‌اند و از همین رو، شاهد راه‌یابی تحریرهای دوم یک بیت به متن اصلی هستیم؛ به سه بیت زیر دقت کنید:

گرچه جان همچو آب پاک آمد	زرنگه‌دارتر ز خاک آمد
ورنه ارکان چون جان پاک اندی	زرنگه‌دارتر ز خاک اندی
ورنه ارکان چو آب پاکستی	زرنگه‌دارتر ز خاکستی

(همان، ۱۳۹۷: ۵۷۳)

مشخص است که بیت دوم و سوم، دو تحریر از یک بیت است. این سه بیت در *لطایف‌الحدائق* و تصحیح مدرس‌رضوی بدین صورت گزارش شده است:

گرچه جان همچو آب پاک آمد	زرنگه‌دارتر ز خاک آمد
ورنه ارکان ز خاک پاکستی	زرنگه‌دارتر ز خاکستی

(همان، ۱۳۸۷: ۴۵۴؛ همان، ۱۳۸۳: ۳۶۵)

گزارش تحریر دوم یک بیت در کنار تحریر اول آن موجب شده است که مصححان در تعلیقات ابیات هم دچار مشکل شوند: «اگرچه روح مانند آب پاک است، اما هرگاه آدمی اسیر مادیات شود، از خاک فرومایه نیز زرنگه‌دارتر است. اگر نه ارکان که مانند آب و جان پاک هستند، آنها هم زرنگه‌دارند. این سه بیت از تعقیدی خالی نیست» (همان، ۱۳۹۷: ۱۳۲۰).

با توجه به مطالبی که ذکر شد، این پژوهش در چهار قالب کلی «گزارش‌های نادرست»، «تعلیقات نادرست و نارسا»، «گزارش‌های نادرست و تعلیقات نارسا» و «بدخوانی»، به برجسته‌کردن کاستی‌های تصحیح جدید از *حدیقه‌الحقیقه* می‌پردازد.

۱-۶ گزارش‌های نادرست

گزارش درست واژگان، ترکیبات و تعبیرات را می‌توان از ویژگی‌های اصلی یک مصحح توانمند به شمار آورد؛ مصحح با استفاده از دانش‌های گوناگون، از میان کتابت‌های گوناگونی که کاتبان در نسخه‌های پرشمار نوشته‌اند، نزدیک‌ترین شکل کتابت به گزارش شاعر یا مؤلف را انتخاب می‌کند و در نهایت، متنی شبیه به متن اصلی ارائه می‌دهد. متأسفانه در تصحیح جدید حدیقه، گزارش‌های نادرست فراوانی مشاهده می‌شود تا جایی که برخی از اشتباهات، به قدری بدیهی است که بدون مراجعه به منابع و متون دیگر و ذکر شاهد مثال، مشخص است؛ برای مثال در این بیت:

مصطفی موی‌ها خراشیده خون بیاریده بی‌حد از دیده

(همان: ۲۸۹)

«خراشیدن موی» چه مفهومی می‌تواند داشته باشد؟! در نسخه هایدلبرگ، «مصطفی روی‌ها خراشیده» آمده که

درست است.

ازسوی دیگر، برخی اشتباهات رخ داده در گزارش واژگان و ترکیبات، با در نظر گرفتن محور عمودی ابیات رفع شدنی است؛ برای نمونه در این دو بیت موقوف‌المعانی:

ای که فرش زمانه بنوشستی وی که از هشت و چار بگذشتی
می‌نینی از آنکه شب‌کوری روز چون عقل جاهلان عوری
(همان: ۱۲۸)

واقعا کسی که فرش زمانه را نوشته و از هشت و چهار (عناصر مادی) عبور کرده باشد، با صفاتی چون «شب‌کور» و «عور» مخاطب قرار می‌گیرد؟ گزارش بیت در تصحیح مدرس‌رضوی اینگونه است:

ای که فرش زمانه ننوشستی وی که از چار و نه بنگذشتی
می‌نینی از آنکه شب‌کوری روز چون عقل ابلهان عوری
(همان، ۱۳۸۳: ۸۹)

یا بیت:

و آن چهراری که پیش جان بودند مغز و دل دیدگان کان بودند
(همان، ۱۳۹۷: ۲۳۴)

که در نسخه‌های هایدلبرگ و کمبریج و تصحیح مدرس‌رضوی بدین شکل آمده است:

و آن چهراری که پیش خوان بودند مغز و دل، دیدگان و جان بودند
(همان، ۱۳۸۳: ۲۱۹)

توجه به محور عمودی ابیات و نیم‌نگاهی به دو بیت بعد، که در آنها به‌صراحت از مغز و دل و دیده و جان نام برده می‌شود، مشخص می‌کند که شکل گزارش شده در دیگر منابع کاملا درست است:

هریکی ز آن چهار چون مردان اندرین ساحت و درین میدان
مغز را صدق داده، دل را عدل دیده را شرم داده، جان را بذل
(همان)

این نابسامانی‌ها تا جایی است که برخی از گزارش‌های نادرست، مشکلات قافیه را در متن موجب شده است. اگرچه این نکته پذیرفتنی است که سنایی در حدیقه، گاه از قوانین قافیه خارج شده است، گاهی به نظر می‌رسد که مصححان با گزارش نادرست خویش، به این مسئله دامن زده‌اند؛ مثلا درباره شکل گزارش این بیت:

مرد بیطار و رایض و کحال چون دلیل‌اند بر تباهی کار...
(همان، ۱۳۹۷: ۱۵۲)

آورده‌اند: «در این بیت لام و راء را با هم قافیه کرده است و از مصادیق همان خروج از مرز قوانین قافیه است» (همان: ۹۶۰).

واقعا اگر این قافیه‌ای باشد که سنایی آن را در حدیقه به کار برده است، دیگر نمی‌توان آن را «خروج از مرز قوانین قافیه» نامید! گزارش بیت در تصحیح مدرس‌رضوی اینگونه است:

مرد بیطار و رایض و کحال چون دلیل‌اند بر تباهی حال...
(همان، ۱۳۸۳: ۱۲۳)

و یا بیت

گر تو را هیچ برگِ برگ‌ستی ای خوشا کت جمال مرگ‌ستی
(همان، ۱۳۹۷: ۵۸۷)

آورده‌اند: «این بیت از مواردی است که قافیه آن مطابق با معیارهای شمس قیس نادرست است» (همان: ۱۳۳۲).
باید توجه داشت که کتابت کاتب و اعتماد مصححان به نسخه اساس، این غلط قافیه را به وجود آورده است.
گزارش بیت در فخری‌نامه بدین شکل است:

گر تو را هیچ مرگ برگ‌ستی ای خوشا کت جهان مرگ‌ستی
(همان، ۱۳۸۲: ۱۴۶)^۳

از دیگر مشکلات گزارش ابیات در این تصحیح، افتادگی واژگان در برخی ابیات است که کاستی‌های وزنی را موجب شده است. به چند نمونه از این ابیات توجه کنید:

چشم‌روشن به [روی] توست اسحاق چون سماعیل شهره در آفاق
(همان، ۱۳۹۷: ۲۴۶)

همچنین:

همچو گل تازه‌روی و خو[ش] بوی‌ست پشت و رویش بین، همه روی‌ست
(همان: ۳۰۵)

از سوی دیگر، افزودن واژه‌ای به بیت و ناموزون کردن آن هم در تصحیح مشاهده می‌شود:
چون نهادِ نهالِ او گچ برجست غنچه بگشاد و عقد میوه بیست
(همان: ۲۵۴)

در ادامه نمونه‌های دیگری از گزارش نادرست ابیات در این تصحیح ذکر می‌شود:
ذات او سوی عارف و عالم برتر از ذات کیف، وز «هل» و «لم»
(همان، ۱۳۹۷: ۱۰۱)

در نسخه‌های خطی و تصحیح‌های دیگر، به جای «ذات» در مصرع دوم، «این» آمده است که صحیح می‌نماید.
باید توجه داشت که به‌کاربردن مقوله‌هایی چون «این» و «کیف» درباره خداوند، نوعی وهن به شمار می‌آید:

ای در همه شأن ذات تو پاک از شین نه در حق تو «کیف» توان گفت و نه «این»
از روی تعقل همه غیرند و صفات ذاتت بود از روی تحقّق همه عین
(ابوسعید ابوالخیر، ۱۳۶۸: ۸۰)

ساخت دولابی از زبرجد ناب گوز سیمین بیست بر دولاب

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۰۵)

آورده‌اند: «دولاب استعاره از چرخ است و آسمان به اعتبار رنگ سبزش به زبرجد تشبیه شده است. گوز سیمین استعاره از ماه است» (همان: ۹۱۶).

مفهومی که مصححان از بیت ارائه کرده‌اند درست است؛ اما شکل صحیح ترکیب در ابتدای مصرع دوم، «کوزه سیمین» است که در نسخه کابل، فخری‌نامه و تصحیح مدرس رضوی بدین شکل گزارش شده است.^۴ در گذشته برای کشیدن آب از چاه، کوزه‌ای به آن می‌آویختند که به آن «کوزه دولاب» گفته می‌شد. این کوزه همواره در حال حرکت از بالای چاه به پایین و برعکس بود:

دلبسته گردون دل آسوده ندارد استادگی از کوزه دولاب نیاید

(صائب، ۱۳۸۳: ۲۰۸۴)

همچو کوزه دولاب هرچه زیر گردون است یا ترقی آهنگ است، یا تنزلی دارد

(بیدل، ۱۳۴۱: ۵۹۳)

تصویری که سنایی از چرخ و کوزه دولاب ارائه کرده است، به گونه شاعرانه‌تری در قطعه‌ای از این‌یمین به کار گرفته شده است:

چرخ دولاب است دور آسمان زانکه هرکس را که اندر وی گریخت

برکشیده کوزه دولاب‌وار سرنگونش کرد و آب وی بریخت

(ابن‌یمین، ۱۳۶۳: ۳۳۸)

آنگه آگه شوی ز نرخ نیاز که نیابی به راه دوست جواز

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۷۷)

مشخص است که تعبیر بیت، «از نرخ پیاز آگاه‌شدن» است که در بیت ۸۴۹۵ هم آمده است:

کرده باشد چو سیرت از ره آز تا تو آگه شوی ز نرخ پیاز

(همان: ۵۵۹)

و مصححان آن را در مفهوم «از واقعیت و حقیقت امر خبردار شدن» (همان: ۱۳۱۲) گرفته‌اند. حال چه اتفاقی موجب ترجیح‌دادن «نیاز» بر «پیاز» در بیت مذکور شده است، بر ما روشن نیست.

این تعبیر کنایی در ادب فارسی کاربرد فراوان داشته است:

صبر کن بر سخن سردش، زیرا کآن دیو نیست آگاه هنوز ای پسر از نرخ پیاز

(ناصرخسرو، ۱۳۶۵: ۱۱۴)

وقت آن آمد که اعدا را بکوبد همچو سیر تا یکایک آگهی یابند از نرخ پیاز

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۱۸)

ز آن چو بربط به هر خیال هوس خفته ماند ز گوشمال هوس

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۹۱)

مصرع دوم در پنج دست‌نویس کابل، کمبریج، هایدلبرگ، ولی‌الدین و اسعد افندی، «خفته نالد ز گوشمال هوس» آمده است که صحیح به نظر می‌رسد.

طغیانی درباره خفته‌نالیدن بربط آورده است: «منظور صدای بم بربط و کنایه از ناتوانی و ضعف انسان در برابر خداوند است» (طغیانی، ۱۳۸۲: ۱۶۸) که این توضیح هم نادرست به نظر می‌رسد. باید توجه داشت که حالت ظاهری بربط مانند خفتگان است و در همین حالت می‌نالد:

بربط که به طفل خفته ماند بانگ از بر دایگان برآرد

(خاقانی، ۱۳۵۷: ۵۰۶)

چو بربط بر کناری خفته بودیم بزد چنگی و نالان کرد ما را

(سیف فرغانی، ۱۳۶۴: ۳۷۶)

به نظر می‌رسد که اشاره سنایی هم در این بیت، به همین موضوع باشد.

هرکه بر دم نبوده بر خوانش عقل او چون گرسنه بر جانش

(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۳۱)

این بیت در چهار نسخه خطی کمبریج، اسعد افندی، ولی‌الدین و کابل و همچنین تصحیح مدرس رضوی بدین شکل آمده است:

هرکه یک دم نبوده بر خوانش عقل او خون گریسته بر جانش

(همان، ۱۳۸۳: ۲۱۶)

«خون گریستن بر چیزی» در حدیقه پیشینه دارد:

زان دل همچو سنگش اندر تن دل تو خون گریسته چون آهن

(همان: ۳۵۶)

که یاحقی و زرقانی آن را هم بدین شکل گزارش کرده‌اند:

ز آن دل همچو سنگش اندر تن دل تو چون گریسته، چون آهن

(همان، ۱۳۹۷: ۵۵۲)

و در تعلیقات آورده‌اند: «در مدرس و F, C, K, T به جای چون گریسته، خون گریسته آمده که معنا را روشن‌تر می‌کند؛ اما مفهوم گریستن آهن معلوم نشد. آیا منظور اخگرها و جرقه‌هایی است که موقع کوفتن از آهن می‌جهد؟» (همان: ۱۳۰۴).

مدرس رضوی افزون‌بر مفهومی که یاحقی و زرقانی به دست داده‌اند، خون‌گریستن آهن را در مفهوم سرخ‌رنگ شدن آن بر اثر رسیدن رطوبت هم آورده است (مدرس رضوی، ۱۳۴۴: ۴۷۹) که هر دو تعبیر نادرست به نظر می‌رسد.

در بیتی از عطار نیشابوری هم به خون‌شدن آهن اشاره شده است:

خون شد آهن زانکه این دردش بخاست دل که از خون است، چون آهن چراست؟
(عطار، ۱۳۶۴: ۱۸۵)

همو در بیتی دیگر، منظور از خون‌شدن آهن را لعل‌شدن آن در درون سنگ می‌داند و ظاهراً در شعر سنایی هم در این مفهوم به کار رفته است:

نی که دل گر سنگ و آهن داشتم خون شد و لعل و عقیق انگاشتم
(همان: ۱۹۴)

چون به آشغال خلق درماندی «یا ارحنا بلال» را خواندی
(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۳۷)

آورده‌اند: «مصراع دوم ناظر است به حدیث نبوی یا بلال ارحنا بالصلاه. صورت‌های دیگری هم از این حدیث نقل شده است» (همان: ۱۰۴۰).

این بیت را می‌توان از بدترین گزارش‌های ممکن در این تصحیح به شمار آورد! به‌راستی «یا ارحنا بلال» یعنی چه؟ وانگهی «بلال» یا «بلال»؟!

مصراع دوم این بیت در تصحیح مدرس‌رضوی بدین شکل آمده است: «به «ارحنا» بلال را خواندی» که معنای رسایی دارد.

همه دردی‌کشان ولی بی‌عرف همه مقری ولی نه صوت و نه حرف
(همان، ۱۳۹۷: ۴۶۱)

در تصحیح مدرس‌رضوی، «همه دردی‌کشان ولی بی‌ظرف» آمده که مفهوم روشن است (همان، ۱۳۸۳: ۴۹۰). یاحقی و زرقانی توضیحی درباره «بی‌عرف» نیاورده‌اند.

در نسخه کمبریج و لطایف‌الحدایق، «بی‌عرف» آمده است که درست به نظر می‌رسد. عباسی درباره «غرف» آورده است: «پیمانان و به مشت آب برگرفتن. (لط)» (عباسی، ۱۳۸۷: ۵۹۰).

بیت در صفت اهل تصوف است و سنایی آنها را افرادی می‌داند که بدون بهره‌بردن از لوازم و وسایل مادی، باده‌خواری می‌کنند و قرآن می‌خوانند.

مزد باشد برای خندی‌دن سببت زن به مزدشان دیدن
(سنایی، ۱۳۹۷: ۶۳۳)

آورده‌اند: «معنای بیت بر ما معلوم نشد» (همان: ۱۳۶۲).

بیت در فخری‌نامه هم بدین شکل گزارش شده که نادرست است (رک: همان، ۱۳۹۲: ۱۳۷). مصراع دوم در تصحیح مدرس‌رضوی بدین شکل است: «سببت زن به مزدشان دیدن».

ترکیب «بر سببت یا ریش کسی دیدن» در مفهوم «نهایت خوارکردن و بی‌احترامی» در ادب فارسی به کار رفته

است:

وآن سببت زاهد که به تسبیح بریدی زان است که امروز مگس ران شراب است
(امیرخسرو دهلوی، ۱۳۶۱: ۴۵)

خورده بودم غصه بسیار و طبعم بسته بود داد حبسی مسهلم فرزند مردود حبش
تا به هر مجلس که بنشینم روانی می‌ریم بر سر و بر سببت و بر ریش مردود حبش
(سلمان ساوجی، ۱۳۸۹: ۴۶۴)

ظاهراً مصححان با این ترکیب آشنا نیستند؛ زیرا بیت دیگر حدیقه را که به این ترکیب اشاره دارد، اینگونه گزارش کرده‌اند:

شاه ما ار بمی‌رد، ار بزی‌د جز به فرمان ریش من نزی‌د
(سنایی، ۱۳۹۷: ۶۴۹)

این بیت به دلیل گزارش اشتباه «نزی‌د» به جای «نری‌د»، بدون قافیه است.

۶-۲ تعلیقات نادرست یا نارسا

در این تصحیح گاه گزارشی که مصححان از واژگان، ترکیبات و ابیات به دست داده‌اند، درست است؛ اما تعلیقات و توضیحاتی که درباره آن ذکر کرده‌اند، نادرست به نظر می‌رسد یا کاستی‌هایی دارد. البته این امکان وجود داشت که برخی از تعلیقات اشتباه در این تصحیح با مراجعه به پژوهش‌های پیشین انجام‌شده برطرف شود؛ مثلاً:

کی نماید به مرد نوک سنان سایه دوکدان و دوک زنان
(همان: ۳۰۸)

مصححان در تعلیقات آورده‌اند: «زن‌بارگی مهارت جنگاوری را به کسی نمی‌دهد» (همان: ۱۱۱۸)؛ بنابراین مانند دری، سایه دوک و دوکدان زنان را به اشتباه «کنایه از فسق و فجور، به زنان پرداختن و نیز نازپروردگی» (دری، ۱۳۸۷: ۵۹۴) گرفته‌اند؛ این درحالی است که با اندکی تأمل می‌توانستند تعبیر طغیانی را به‌عنوان مفهوم درست این عبارت متوجه شوند: «سایه دوک و دوکدان در اینجا کنایه از شغل زنان یا خانه‌نشینی است» (طغیانی، ۱۳۸۲: ۳۹۲). این تعبیر باز هم در حدیقه به کار رفته است:

مرد خوی بد زنان چه کند؟ پنبه و دوک و دوکدان چه کند؟
(همان، ۱۳۸۳: ۳۷۹)

یا درباره بیت:

گرچه باشد ز روی و موی، نکو نان بی‌نان‌خورش بود، بدخو
(همان، ۱۳۹۷: ۵۵۱)

آورده‌اند: «هرچند معشوق از روی و موی زیباست؛ اما چون نان بی‌خورش بی‌لذت و نیز بدخو است» (همان: ۱۳۰۳). درحالی‌که دری در توضیح بیت آورده بود: «گرچه از جهت روی و موی زیباست ولی به جهت بدخویی چون نان بی‌نان‌خورش هستند که گوارا و خوشایند نیستند» (دری، ۱۳۸۷: ۴۲۲).

نمونه‌های دیگری از تعلیقات نادرست یا نارسا ذکر می‌شود:

گرت باید که سست گردد زه اولاً پوسستین بسه گـازر ده
(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۲۴)

آورده‌اند: «معنای سست‌گردیدن زه چندان روشن نیست؛ اما می‌توان این کلمه را با فتحه خواند (زه به معنای آلت تناسلی) که در آن صورت معنای مصراع می‌شود: اگر می‌خواهی منویات نفسانی در وجود تو فروکش کند» (همان: ۹۳۵).

مفهومی که یاحقی و زرقانی از «زه» ارائه کرده‌اند، به مفهوم دری نزدیک است که آن را «زه شلوار» در نظر گرفته است (دری، ۱۳۸۷: ۵۷).

به نظر می‌رسد که مراد از زه در این بیت، همان‌گونه که در تعلیقات حدیقه آمده (مدرس‌رضوی، ۱۳۴۴: ۱۲۳)، «زه گریبان» باشد که در لغتنامه به معنی «ریشه و طراز و حاشیه و نوار و سجاف و دیگر آرایش‌های زری و یا ابریشمی گریبان و گرداگرد جامه» (دهخدا، ۱۳۳۷: ذیل واژه «زه») آمده است.

این زه را نشانهٔ تجمل و زیبایی می‌دانستند و با آن گردن را می‌آراستند:

نظامی گر زه زریین بسی هست زه تو زهد شد، مگذارش از دست
بدین زه گر گریبان را طرازی کنی بر گردن‌ان گردن‌فرازی
(نظامی، ۱۳۸۳: ۱۹۵)

باید توجه داشت که از منظر عرفانی، مادام که این زه بر گریبان محکم بسته شده باشد، بر دل‌بستگی بر دنیا دلالت دارد و موجب سختی و گرفتاری است. با این توصیف، «سست‌شدن زه» کنایه از کاسته‌شدن از تعلقات دنیوی است.

او ز توجیه بنندگان نهجهد نانخورش داد، نان هم او بدهد
(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۳۹)

یاحقی و زرقانی در تعلیقات آورده‌اند: «توجیه ظاهراً به معنی روی آوردن به بندگان است. در بیت ۷۸۳ از همین ریشه، «وجوه نان» را به کار برده و ممکن است اینجا نیز توجیه را به همان معنا آورده باشد» (همان: ۹۵۱). مرحوم شهیدی در توضیح این واژه آورده است: «ترتیب حساب و حوالهٔ برات دیوان (لغت‌نامه). توجیه زرق: نوشتن و ثبت کردن مقرری حقوق‌بگیر را در دفتری» (شهیدی، ۱۳۷۶: ۲۵۷).

توجیه در همین مفهوم در ادب فارسی به کار رفته است: «آلپ غازی مبلغی عظیم قبول کرده، از پیش خوارزمشاه به هری آمده، آن وجه را به رعایا توجیه نمود و به ضرب کتک و شکنجه شروع در تحصیل آن کرد» (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۵: ۳۵۲۲)؛ «جمعی کثیر از متعلقان ایشان با ایشان و امرای دیوان بر در دروازه نشست، به توجیه مال امانی مشغول بودند» (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۲: ۸۵۴).

صدرهٔ صدر پادشاه سخن فارغ آمد ز سوزن و ناخن

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۷۰)

در تعلیقات آورده‌اند: «بیت تلمیحی پوشیده دارد به داستان حضرت عیسی که هنگام رفتن به آسمان سوزنی با خود برد و به همین جهت نگذاشتند از آسمان چهارم بالاتر برود. سوزن و ناخن تلمیحی به همین ماجرا دارد» (همان: ۹۷۱).

باید توجه داشت در ماجرای رفتن عیسی مسیح به آسمان، در هیچ‌کدام از منابع مربوط، به «ناخن» اشاره نشده است؛ وانگهی، آمدن واژه «صدره» به معنی «جامه‌ای که سینه را بپوشاند» (دهخدا، ۱۳۳۷: ذیل واژه «صدره») مانع از دریافت تلمیحی می‌شود که مصححان به آن اشاره کرده‌اند.

دری، سوزن و ناخن را «کنایه از اسباب صوری و لوازم مادی» (دری، ۱۳۸۷: ۱۲۷) آورده است. با این توضیح، سنایی می‌گوید: لباس سخنوران نیازی به ابزار دوخت و دوز ندارد.

ادامه کلام مصححان درست است: «سوزن و ناخن با هم در دوختن لباس رابطه مکمل دارند» (سنایی، ۱۳۹۷: ۹۷۱).

هر که با جاه خلق درماند چوب رذش به صدر حق راند

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۸۹)

آورده‌اند: «حاصل معنای بیت این است که هرکس گرفتار جاه و مقام دنیوی شود، در صدر حق بر او چوب رد می‌زنند و نمی‌گذارند که آنجا بماند» (همان: ۹۸۴).

«با» در این بیت، مفهوم مقابله می‌دهد؛ با این توصیف، مفهوم بیت اینگونه خواهد بود: کسی که در مقابل جاه و مقام دنیوی مردم درمانده شود، چوب ردی که خلق بر او وارد می‌کنند، او را به صدر بارگاه الهی خواهد رساند.^۵ از همین روست که سنایی در بیت‌های بعد می‌گوید:

ای فرومایگان شطّ قدم وی فروماندگان بحر عدم

باش تا در رسد بهار شما تاج گل‌ها دم‌د ز خار شما^۶

دست مشاطه عروس ازل تاجی آراید از عروس عمل

(همان)

جالب اینکه چون مصححان در تشخیص مفهوم بیت مذکور دچار مشکل شده‌اند، دو بیت بعد را هم اینگونه معنا کرده‌اند: «به قرینه بیت قبلی، این دو بیت از مقوله استعاره تهکمی است. شاعر در بیانی طنزآمیز می‌گوید صبر کنید تا ببینید این اعمال فرومایه شما چه تاجی بر سرتان بگذارد و اعمال بدن‌تان (به استعاره تهکمی از آن به عروس تعبیر کرده است) چون تاجی بر سرتان باشد» (همان: ۹۸۵) و دیگر آنکه مصححان از معنای «دست مشاطه عروس ازل» که منظور خداوند متعال است، روی‌گردان شده‌اند.

وز برای دو دانگ سیم دغل نکند با خدای، کیسه بدل

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۹۲)

آورده‌اند: «کیسه بدل کردن یا کیسه با کسی بدل کردن در لغت‌نامه نیامده است. ظاهراً به معنی نیرنگ‌زدن

است» (همان: ۹۸۶).

اگر بیت را از منظری کلی در نظر بگیریم، متوجه خواهیم شد که در آن، از «کیسه بدل کردن» سخن نمی‌رود؛ بلکه تعبیر سنایی «خدای را با کیسه بدل کردن» است در مفهوم «پذیرفتن ثروت، و از دست دادن خدای».

«اهدِ قومی» در آن میان گفته در کنارش عقیق ناسفته

(همان: ۲۳۵)

آورده‌اند: «از فحوای بیت چنین برمی‌آید که پیامبر در جنگ احد و پس از شکستن دندان‌شان حدیث مذکور را بر زبان جاری کردند، اما در منابع تاریخی چنین چیزی نیافتیم» (همان: ۱۰۳۶). مصححان در ادامه به حدیثی استناد می‌کنند که در ذیل حوادث مربوط به جنگ طائف آمده است و در پایان نتیجه می‌گیرند «ممکن است سنایی این دو حادثه تاریخی را خلط کرده باشد» (همان).

در عرصه پژوهش، نیافتن مطلبی را نباید بر نبودن آن حمل کرد؛ در شهاب‌الانخبار آمده است: «و روز احد که حضرت مصطفی را علیه‌السلام جراحات کردند، مؤمنان گفتند: یا رسول‌الله دعا کن تا خدای تعالی این قوم را هلاک کند، گفت: من آمده‌ام تا ایشان را از آتش دوزخ آزاد کنم و برهانم پس چگونه هلاک ایشان خواهم؟! و گفت: اللهم اهد قومی فانهم لا يعلمون؛ یعنی بارخدایا راه نمای قوم مرا که راه نمی‌دانند» (فضاعی، ۱۳۶۱: ۱۳۷).

خواب و آرام مره و عترة کرده در مغز و عقل زیر و زبر

(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۶۹)

آورده‌اند: «در منابع تاریخی نام مره و عترة جزء شخصیت‌هایی که به‌نحوی با حضرت امیر در ارتباط باشند، نیامده و احتمالاً این مورد نیز جزو اشتباهات تاریخی سنایی است... عترة بن شداد از مشهورترین مبارزان و شاعران عرب در عصر جاهلی بود که در جنگ داحس و غبراء شرکت داشت (زرکلی، ۱۹۸۶: ۹۱/۵) و مره بن خلیف (ف ۷۵ ق. ه) از شاعران و سواران جاهلی بود و مره بن سفیان نیز از مبارزان دوره جاهلی بود (همان: ۲۰۵/۷)» (سنایی، ۱۳۹۷: ۱۰۸۳).

اطلاعاتی که مصححان درباره عترة می‌دهند، همانی است که در شرح مشکلات حدیقه سنایی آمده است (رک. طغیانی، ۱۳۸۲: ۲۴۰)؛ اما نکته در اینجا است که بیت در توصیف امام علی^(ع) است و در تاریخ، از مبارزه آن حضرت با عترة بن شداد سخن نرفته است.

در تفسیر احسن‌الحديث، آنجا که وقایع جنگ خیبر ذکر می‌شود، به این نکته اشاره شده است که امام علی^(ع) پس از کشتن مرحب یهودی، تنی چند از دلاوران یهود را به هلاکت می‌رساند که مره و عترة هم جزو آنها هستند: «آنگاه به همدیگر حمله کردند، علی علیه‌السلام ضربتی به فرق او فرودآورد به خاک مذلتش انداخت، آنگاه دلاورانی از یهود نظیر داود بن قاموس، ربیع بن ابی‌الحقیق، عترة، مره، یاسر، ضجیح، یکی بعد از دیگری به دست امام علیه‌السلام کشته شدند» (قریشی، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ۲۵۴).

از مبارزه حضرت علی^(ع) با عمرو عترة، بارها در شعر شاعران یاد شده است:

گر او رفتی به جای حیدرِ گُرد به رزم شاهِ گردانِ عمروِ عتتر،
نش آهن درع بایستی، نه دلدل نه سرپایانش بایستی، نه مغفر
(دقیقی طوسی، ۱۳۷۳: ۱۰۲)

تا ذوالفقار جود وی آهخته شد به دهر شد خون عمرو عتتر^۷ بخل از جهان هدر
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۱۲)

مصطفی گفت مر معاویه را آن رها کرده راوِ عافیسه را،
کای شکمت را ز عالم آباد جز به خاک سیه سیر مباد!
(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۸۱)

آورده‌اند: «حدیث موردنظر در این ابیات را نیافتیم» (همان: ۱۱۰۱).

ظاهرا اشاره به این روایت دارد: «أتعلم أنك كنت تكتب لرسول الله صلى الله عليه و آله، فأنفذ إليك، فقال الرسول: وجدته يأكل، ثم أنفذ بعد ساعة، فقال: وجدته يأكل، ثم قال رسول الله صلى الله عليه و آله: «اللهم لا تشيع بطنه؟» فأنشدك الله يا معاوية، هل تشيع بعدها؟» (دیلمی، ۱۴۲۷: ۲۴۴-۲۴۳).

شرع تا کدخدای این خانه‌ست عقل‌ها را قبا غلامانه‌ست
(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۹۴)

آورده‌اند: «غلامانه: مختصر نقدی که خریدار به شاگرد دکان دهد، هدیه‌ای که به غلام دهند چون خبر خوش آورد. حاصل معنا: تا زمانی که شرع پیشوای این خانه باشد، هدیه‌ای که به عقل (غلام خانه) می‌دهند، قبا و خلعتی است که شرع به او می‌دهد» (همان: ۱۱۰۹).

به نظر می‌رسد که غلامانه در این بیت، معنی «چون غلامان، بسان غلامان» داشته باشد:

غلامانه است اشیا را قباها میان بندگان سلطان کدام است؟
(مولوی، ۲۵۳۶: ۱۳۶)

در این بیت تقابل بین عقل و شرع از طریق تقابل بین کدخدا و غلام بیان شده است.

همچو عیسی ز خاطر و خامه نقش با جان نموده در نامه
(سنایی، ۱۳۹۷: ۳۹۴)

آورده‌اند: «ارتباط عیسی با نامه و خامه را هنوز جایی پیدا نکرده‌ایم» (همان: ۱۱۸۶).

طبیعی است که عیسی با نامه و خامه ارتباطی نداشته باشد. این بیت در وصف اصحاب دیوان است که سنایی معتقد است این افراد، از نظر جان‌بخشی به نقوش، مانند عیسی هستند؛ با این تفاوت که جان‌بخشی آنها با خاطر و خامه و قلم انجام می‌گیرد.

مرد باید برای راه و پناه حیز بگریزد از میان راه
(همان: ۶۱۰)

آورده‌اند: «حیز: گریختن، در اینجا به معنای دامن را از تعلقات پاکیزه نگاه‌داشتن است (حیز از علایق دنیوی مد نظر است)» (همان: ۱۳۴۶).

«حیز» در این بیت، همان «هیز» است به معنی نامرد، ملوط و مخنث. تقابل بین «مرد» و «حیز» در حدیقه بارها به کار رفته است:

مردِ پردل ز حیز نهراسد سست را اسب نیک بشناسد
(همان، ۱۳۸۳: ۳۸۶)

مرد را گلشن است سایه تیغ ورنه گیرد چو حیز راه گریغ
(همان: ۴۷۶)

مشکل مصصحن آن است که در تشخیص بافت جمله دچار مشکل شده و دو مصرع را یک جمله فرض کرده‌اند.

۳-۶ گزارش نادرست و تعلیقات نارسا

در حوزه تصحیح متون، وقتی مصحح لغزشی را در گزارش ابیات مرتکب شود، بدیهی است که در تعلیقات و توضیحات خویش هم به بیراهه خواهد رفت؛ در تصحیح جدید حدیقه هم اینگونه کاستی‌ها مشاهده می‌شود؛ بدین معنی که در برخی بیت‌ها، هم گزارش بیت نادرست است و هم تعلیقات آن نارسا. به نمونه‌های زیر دقت کنید:

در ره فرض حق و سنت خویش منت حق شمر، نه منت خویش
(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۲۳)

آورده‌اند: «بیت دوم خالی از ابهام نیست و اختلاف نسخه‌ها نیز مشکل را حل نمی‌کند. ظاهراً حاصل معنا این است که اگر در راه واجبات خدا و سنتی که در پیش گرفته‌ای، لطفی کردی و ثوابی انجام دادی، آن را نتیجه احسان خدا بدان؛ نه احسان خودت به دیگران. در لغت‌نامه «منت» با ضم میم (به معنای توانایی و قدرت) ضبط شده و همین بیت سنایی را هم شاهد آورده است» (همان: ۹۳۳).

گزارش بیت در نسخه‌های ولی‌الدین، کابل، هایدلبرگ، کمبریج، و فخری‌نامه بدین شکل است:

در ره شرع، فرض و سنت خویش منت حق شمر، نه منت خویش
(همان، ۱۳۸۲: ۸)

«فرض و سنت» در معنی «واجب و مستحب»، به توضیح بیشتری نیاز ندارد:

«و من در ایستادم و غلامان می‌خریدم ده ساله و یازده ساله و همه را فرض و سنت بفرمودم آموختن» (نواده مهلب، ۱۳۱۸: ۵۰۱).

با این توضیح، ظاهراً سنایی در این بیت می‌گوید: تمام اعمال واجب و مستحبی را که در راه شرع انجام می‌دهی، نتیجه لطف حق بدان، نه توانمندی خویش.

بنده‌ای باش بی‌نصیبی زیر که فرشته نه گرسنه‌ست و نه سیر
(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۳۰)

آورده‌اند: «بنده‌ای باش که بهره‌اش از امور پست نباشد و مانند فرشته باش که وابسته به امور مادی و غریزی نیست» (همان).

«نصیبی زیر» مفهوم «بهره‌بردن از امور پست» را نمی‌رساند. در نسخه‌های کابل، کمبریج، ولی‌الدین و هایدلبرگ «بی‌نصیبی و چیر» آمده است^۱ که به نظر مفهوم بهتری دارد.

«چیر» در لغتنامه به معنی بهره و نصیب آمده، و در اشعار فارسی هم در همین مفهوم به کار رفته است: از سخن چیر نیابد به‌جز آواز ستور مردم است آن که بدانست سرود از تکبیر
(ناصرخسرو، ۱۳۶۵: ۲۲۰)

باید توجه داشت که براساس احادیث و روایات، غذای فرشتگان، تسبیح خداوند است: «فقال فاطمة: یا رسول الله، ما طعام الملائكة عند ربنا؟ فقال: التحمید» (بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳، ج ۱۱: ۴۹۴). به نظر می‌رسد سنایی از انسان‌ها می‌خواهد خود را از دغدغه نصیب و بهره این جهانی برهانند، با این استدلال که فرشتگان، که نصیب و بهره‌ای از روزی ندارند، سیر و گرسنه نمی‌شوند.

باش تا میخ تو به آب رسد ماه خیمه‌ت به آفتاب رسد
(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۱۶)

آورده‌اند: «مدرس رضوی به‌جای میخ تو، «بیخ تو» ضبط کرده‌اند، ولی با توجه به «ماه خیمه» در مصراع دوم، «میخ» که در برپا کردن خیمه کاربرد داشته (میخ خیمه) مناسب‌تر به نظر می‌رسد... تعبیر «میخ به آب رسیدن» و «ماه خیمه به آفتاب رسیدن» را نیز در منابع کهن نیافتیم...» (همان: ۱۰۰۷).

تصور کنید که میخ خیمه‌ای به آب برسد، با توجه به اینکه آب نماد سستی و ناستواری است، چه اتفاقی خواهد افتاد؟

واژه «خیمه» در مصراع دوم آمده است و به نظر می‌رسد ارتباطی به مصراع نخست ندارد.

در *فخری‌نامه* (همان، ۱۳۸۲: ۲۰۶) تصحیح مدرس رضوی (همان، ۱۳۸۳: ۴۵۹) «باش تا بیخ تو به آب رسد» آمده است و «بیخ کسی به آب رسیدن» یعنی دوام و پایداری یافتن:

دوام تو را بیخ در آب و خاکی کز او رُست برگ‌و بر آفرینش
(انوری، ۱۳۷۶: ۲۶۵)

زعفران گرچه بیخ در آب است آرزومند ژاله سحر است
(خاقانی، ۱۳۵۷: ۸۵)

نآمد اندر سراسر آفاق پایندی چو او به استحقاق

(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۲۱)

آورده‌اند: «پای‌بند: این کلمه در بیت بار مثبت دارد. پایبندی خوبی‌ها مدنظر است. ممکن است کلمه ناظر باشد بر مقررات و ضوابط شرعی که به‌عنوان پای‌بند انسان‌ها از رفتن به راه کج است» (همان: ۱۰۱۳). در نسخه‌های کمبریج، ولی‌الدین و هایدلبرگ و متن‌های مصحح، به‌جای «پای‌بند»، «پایمرد» آمده است که مفهوم «شفیع و خواهشگر» می‌دهد: «صاحب دیوان سوری را شفیع کرده‌اند تا پایمرد باشد و نسا را پس ایشان یله کرده شود تا از سه مقدم، یکی به درگاه عالی آید و به خدمت مشغول گردد» (بیهقی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۶۹۳).

جعده بُد بنت اشعث، آن بدزن که وُ را جام زهر داد به فن،
کس فرستاد مر وُ را به رکوی بر زمین زن سبوی بر لب جوی

(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۸۵)

یاحقی و زرقانی رکوی را به معنی «تکه پارچه» گرفته‌اند. آنان با اشاره به حکایت بلعمی درباره کشته شدن امام حسن (ع) که در آن به دستارچه زهرآلودی اشاره شده است که معاویه به جعه داده بود تا امام خود را با آن پاک کند، آورده‌اند: «معنای «بر زمین زن سبوی بر لب جوی» درست معلوم نیست. سه معنای احتمالی به ذهن می‌رسد: نخست اینکه «بر زمین زن» را صفت فاعلی مرخم در نظر بگیریم. در آن صورت، کل مصراع وصف جعه است: «بر زمین‌زنده سبوی بر لب جوی» که به معنی کنایی حق‌ناشناسی است. دیگر آنکه مصراع را خطاب سنایی به خودش بدانیم در آن صورت یعنی رازها را فاش کن. معنای سوم آن است که مصراع دوم را سخن معاویه به همسر حضرت در نظر آوریم که با توجه به ضبط بلعمی می‌توان معنای کنایی آن را حدس زد» (همان: ۱۱۰۳).

هیچ‌کدام از سه گزارشی که یاحقی و زرقانی درباره «بر زمین زدن سبو بر لب جوی» بیان کرده‌اند، درست نیست. افزون‌بر این، گزارش بیت‌شان هم دچار مشکل است.

باید توجه داشت که در گذشته، سبو تا وقتی کاربرد داشت که آدمی به جوی آب نرسیده بود؛ پس از رسیدن به جوی، از ارزش سبو کاسته می‌شد؛ بنابراین این عبارت، مثلی است با این مفهوم که به امکانی بهتر دسترسی یافته‌ایم و می‌توانیم از اوضاعی که در آن به سر می‌بریم، رها شویم.^۹ بر سنگ زدن سبو و شکستن آن که در اشعار مولوی هم آمده است، به بی‌اعتبار شدن سبو در حالت رسیدن فرد به جو اشاره دارد:

اندر آ در جو، سبو بر سنگ زن آتش اندر بو و اندر رنگ زن
(مولوی، ۱۳۶۲: ۱۰۳۲)

آن آب بازآمد به جو، بر سنگ زن اکنون سبو

سجده کن و چیزی مگو، کاین بزم سلطانی است این
(همان، ۲۵۳۶: ۱۰۳۲)

هین سبو بشکن و در جوی رو ای آب حیات

پیش هر کوزه‌شکن چند کنی کاسه‌گری؟

(همان: ۱۰۸۰)

گزارش بیت در لطایف‌الحدایق و تصحیح مدرس رضوی بدین‌گونه است:

جعه‌ده بُد بنت اشعث، آن بلدزن که ورا جام زهر داد به فن،

کس فرستاد مر ورا برگوی بر زمین زن سبوی بر لب جوی

(سنایی، ۱۳۸۳: ۲۶۵؛ همان، ۱۳۸۷: ۳۱۸)

با این تعبیر، مفهوم بیت اینگونه خواهد شد که معاویه به‌سوی جعه‌ده فردی را فرستاد تا به او بگوید که ما خواهان تو شده‌ایم؛ بنابراین همسر خود را رها کن.

۶-۴ بدخوانی

اگرچه اغلب بدخوانی‌های مصححان در حجاب کلمات و جملات و همچنین، نوع کتابت آنها پنهان می‌ماند، برخی از این موارد را می‌توان با نشانه‌های سجاوندی یا پیوسته و جدا نوشتن واژگان و ترکیبات دریافت. نمونه‌هایی از بدخوانی‌های ابیات در تصحیح جدید حدیقه ذکر می‌شود:

مهر دین برنیامد از تلقین خود برآمد، فرود، خود شد دین

(سنایی، ۱۳۹۷: ۱۳۰)

آورده‌اند: «خورشید دین به تعلیم و تعلم بر نمی‌آید؛ اگر هم برآید، آن دیگر دین نیست» (همان: ۹۴۴). به نظر می‌رسد مصححان عبارت «آن دیگر دین نیست» را از «فرود، خود شد دین» استنباط کرده‌اند که نادرست است. ظاهراً شکل صحیح مصرع اینگونه است: «گر برآمد، فرود خود شد دین». «فرود خود شدن» در مفهوم «مقامی نازل‌تر از شأن خود یافتن» است.

ترکیب «فرود خود» به معنی «پایین‌تر از خود» در حدیقه آمده است:

چون ز داد و ز رای خویشی شاد چون کنی بر فرود خود بیداد؟

(همان، ۱۳۸۳: ۵۴۹)

«رشد قومی» به راه حق جویان «اهد قومی» ز خوی خوش‌گویان

(سنایی، ۱۳۹۷: ۲۴۴)

آورده‌اند: «برای «رشد قومی» حدیثی مناسب نیافتیم» (همان: ۱۰۴۹). بر گزارش این بیت، دو ایراد اساسی وارد است: (۱) «رشد قومی» حدیث نیست؛ (۲) «حق جویان» و «خوش‌گویان» ترکیب نیست. به نظر می‌رسد گزارش بیت باید بدین‌گونه اصلاح شود:

رشد قومی به راه حق جویان «اهد قومی» ز خوی خوش‌گویان

با این گزارش، بیت معنای درستی خواهد داشت: [پیامبر] به دنبال این است که قومی را در راه حق هدایت کند و به همین دلیل با خوش‌خلقی در حق آنان دعا می‌کند.

عشق را راهبر سلامت نیست منزل عشق جز قیامت نیست
(همان، ۱۳۹۷: ۴۵۵)

صورت صحیح مصرع نخست اینگونه است: «عشق را راه بر سلامت نیست» در معنی «عشق راهی برای رسیدن به سلامت و آرامش ندارد».

این که دل نام کرده‌ای به مجاز رو به پیش سگان کوی انداز
از سر جهل و راه نادانی اندر او فرش و طرح نورانی،
هست معراج دل به گاه فراغ «قاب قوسین» عقل و عرش دماغ
(سنایی، ۱۳۹۷: ۴۵۸)

صورت صحیح مصرع دوم بیت دوم بدین شکل است: «اندر او فرش و طرح نورانی»، در مفهوم «در دل خود، طرح و نقش جدیدی ایجاد می‌کنی»؛ اما مصححان چون آن را «نورانی» خوانده‌اند، ناگزیر با بیت بعد موقوف‌المعانی دانسته و در انتهای بیت، کاما گذاشته‌اند.

چرخ را فرش او نور دیده‌ست همچو او کاره‌اش گردیده‌ست
(همان: ۴۷۷)

مشخص است که گزارش صحیح مصرع نخست اینگونه است: «چرخ را فرش او نور دیده است».

جانم حق داد جاودان ماند زانکه حق داده باز نستاند
(همان: ۴۸۱)

گزارش درست مصرع دوم، بدین شکل است: «زانکه حق، داده باز نستاند».

خرد افکنده از پی خم می غافل زین شمار عز علی
(همان: ۴۹۸)

«عز علی» اصطلاحی است به معنی «بر من گران و دشوار است»:

نیش درماند و گفت: عز علی این چنین دست را نباید خست
(همان، ۱۳۶۲: ۱۰۵۲)

من رهی را که خاطر تو سپرد کی توانم سپرد؟ عز علی
(سعد سلمان، ۱۳۹۰: ۵۷۰)

بنابراین، گزارش مصرع دوم باید به صورت «غافل زین شمار، عز علی» باشد.

در تعلیقات هم معنای نخستی که به دست داده‌اند نادرست است: «مدرس (۱۳۴۴، ۵۱۹) در توضیح این بیت آورده است: یعنی عمر در صرف کردن به می‌خوارگی تباه و ضایع کردی و از شمار عمر غفلت داری و نمی‌دانی

که آن را به باد داده‌ای و می‌گویی باده عزیز است بر من» (سنایی، ۱۳۹۷: ۱۲۶۲).

۷- نتیجه‌گیری

از بزرگ‌ترین دلایلی که موجب راه‌یافتن کاستی‌های فراوان در تصحیح یاحقی و زرقانی از حدیقه شده، انتخاب نسخه منچستر به تاریخ کتابت ۶۸۱ به‌عنوان نسخه اساس و کنارنهادن نسخه‌های دیرینی مانند ۵۵۲ و ۵۵۸ است؛ زیرا نسخه منچستر ویژگی‌های اولیه یک نسخه اساس را ندارد. شاید استدلال مصححان برای کنارنهادن این نسخه‌ها آن باشد که تمام اشعار حدیقه را دربر نمی‌گیرد و تحریر مختصری از آن است؛ اما با این استدلال هم نمی‌توان از قدمت، صحت و اصالت این نسخه‌ها به‌آسانی چشم پوشید.

دلیل دیگر، شیوه تصحیحی است که مصححان برگزیده‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به نسخه‌های به‌کاررفته، تصحیح به روش بینابین بهترین شیوه‌ای بود که می‌توانست متن مصحح را قابل‌اعتمادتر کند؛ زیرا در میان نسخه‌های این تصحیح، نسخه ارجحی که بتوان آن را نسخه اساس مطلق قرار داد مشاهده نمی‌شود؛ ناگزیر باید به نسخه اساس نسبی روی می‌آوردند و با استفاده از قدرت اجتهاد و با رعایت احتیاط، به تصحیح می‌پرداختند. افزون‌بر این موارد، شایسته بود که متن مصحح با یکی از تصحیح‌های پیشین هم مقایسه می‌شد و اختلاف نسخه‌بدل‌ها ذکر می‌گردید تا کار حالت علمی‌تری پیدا کند. همین عوامل موجب شده است تا کاستی‌های بنیادی به تصحیح راه یابد و از ارزش علمی آن بکاهد.

پی‌نوشت

۱. اینگونه موارد در تصحیح یاحقی و زرقانی فراوان است که می‌توان در متن و تعلیقات ابیات ۵۲۲، ۹۳۸، ۱۰۵۲، ۲۱۹۱، ۳۲۶۹، ۴۳۷۹، ۵۱۰۹، ۵۴۲۷، ۸۹۹۰، ۱۰۰۴۰، ۱۰۴۷۴ هم مشاهده کرد.
۲. نمونه‌هایی از این استدلال‌ها در تعلیقات بیت‌های ۱۵۶۵، ۱۶۸۲، ۲۶۲۱، ۲۹۹۸، ۳۲۸۵، ۴۰۸۱، ۸۱۰۵، ۸۲۱۳ و ۹۱۱۵ مشاهده می‌شود.
۳. نمونه‌های دیگری از اشکال قافیه را در بیت‌های ۱۰۱، ۱۲۵۸، ۱۵۵۹، ۶۴۲۳، ۹۸۲۵ می‌توان مشاهده کرد.
۴. در برخی نسخه‌ها، «کوز سیمین» آمده است که تفاوتی در معنا ایجاد نمی‌کند؛ زیرا معنای «کوز» در ناظم‌الاطباء، «کوزه و آب‌جامه» است.
۵. مضمون بیت سنایی به قدری به بیتی از صائب نزدیک است که گویی صائب مضمون سنایی را دوباره به نظم کشیده است:

غم‌گین نی‌ام که خلق شمارند بد مرا نزدیک می‌کند به خدا، دست رد مرا

(صائب، ۱۳۸۳: ۱۷۵)

۶. مصححان در گزارش دو مصرع دوم هم اشتباه کرده‌اند. صورت درست دو مصرع بدین‌شکل است: «تا چه گل‌ها دمد ز خار شما» و: «تا چه آراید از عروس عمل».

تعبیر «چه گل‌ها دمیدن از خاری» در بوستان هم آمده است:

همی‌گفت و در روزه‌ها می‌چمید کز آن خار بر من چه گل‌ها دمید

(سعدی، ۱۳۵۹: ۵۸)

۷. در متن دیوان، «عتر و» آمده است.
۸. در برخی نسخه‌ها «ویر» آمده است که می‌تواند مفهوم درستی داشته باشد. این واژه هم در فرهنگ‌های لغت فارسی، به معنی «بهر، سهم، و قسمت» آمده است:

نه گهواره دیدم، نه پستان، نه شیر نه از هیچ خوشی مرا بود ویر

(فردوسی، نقل شده از دهخدا، ۱۳۳۷: ذیل «ویر»)

۹. باز هم اگر مصححان به پژوهش‌های پیشین دقت می‌کردند، درک مفهوم این کنایه بر آنان دشوار نبود. در شرح مشکلات حدیقه سنایی آمده است: «سبوی بر لب جوی زمین زدن: کنایه است از رهاکردن چیزی در جایی که چیز مهم‌تر از آن مطرح باشد. چنانکه در کنار جوی آب سبو شکسته و رها می‌گردد» (طغیانی، ۱۳۸۲: ۲۵۱).

منابع

۱. ابن‌یمین فریومدی، اوحدالدین محمد (۱۳۶۳). *دیوان*، تصحیح حسینعلی باستانی راد، تهران: سنایی.
۲. ابوسعید ابوالخیر (۱۳۶۸). *سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: سنایی.
۳. امیرخسرو دهلوی، ابوالحسن یمین‌الدین (۱۳۶۱). *دیوان*، تصحیح سعید نفیسی، به‌کوشش م. درویش، تهران: جاویدان.
۴. انوری ابیوردی، اوحدالدین محمد (۱۳۷۶). *دیوان*، تصحیح مدرس‌رضوی، تهران: علمی و فرهنگی.
۵. بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله (۱۴۱۳). *عوامل‌العلوم و المعارف و الأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال* (مستدرک سیده النساء الی‌الإمام الجواد)، تصحیح محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی، قم: مؤسسه الإمام‌المهدی.
۶. بیدل، میرزا عبدالقادر (۱۳۴۱). *کلیات*، مقدمه: خلیل‌الله خلیلی، کابل: دپوهنی مطبعه.
۷. بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۷۴). *تاریخ بیهقی*، تصحیح خلیل خطیب رهبر، تهران: مهتاب.
۸. تنوی، قاضی‌احمد؛ قزوینی، آصف‌خان (۱۳۸۲). *تاریخ الفی*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
۹. حافظ ابرو، عبدالله ابن لطف‌الله (۱۳۸۰). *زبدة‌التواریخ*، تصحیح سید کمال حاج سیدجوادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۰. خاقانی شروانی، اوحدالدین محمد (۱۳۵۷). *دیوان*، تصحیح ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوار.
۱۱. دری، زهرا (۱۳۸۷). *شرح دشواری‌هایی از حدیقه الحقیقه سنایی*، تهران: زوار.
۱۲. دقیقی طوسی، ابومنصور محمد (۱۳۷۳). *دیوان*، به‌اهتمام محمدجواد شریعت، تهران: اساطیر.
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۷). *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
۱۴. دیلمی، حسن بن محد (۱۴۲۷). *غرر‌الانخبار*، تصحیح اسماعیل ضیغم، قم: دلیل‌ما.
۱۵. سعد سلمان، مسعود (۱۳۹۰). *دیوان*، تصحیح محمد مهیار، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۶. سعدی شیرازی، مشرف‌الدین مصلح بن عبدالله (۱۳۵۹). *بوستان*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی.
۱۷. سلمان ساوجی، جمال‌الدین (۱۳۸۹). *کلیات*، تصحیح عباسعلی وفایی، تهران: سخن.
۱۸. سنایی غزنوی، ابوالمجد محدود بن آدم (۱۳۸۳). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*، تصحیح محمدتقی

مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.

۱۹. _____ (۱۳۹۷). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*، تصحیح محمدجعفر یاحقی و سید مهدی زرقانی، تهران: سخن.
۲۰. _____ (۱۳۸۲). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ وَ شَرِيعَةُ الطَّرِيقَةِ (فخری‌نامه)*، تصحیح مریم حسینی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۲۱. _____ (۱۳۸۷). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*، با مقدمه محمد روشن، تهران: نگاه.
۲۲. _____ (۸۴۳). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*، نسخه خطی کتابخانه جان ریلندز منچستر، شماره ۸۴۳.
۲۳. _____ (۶۸۷). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*، نسخه خطی کتابخانه دانشگاه هایدلبرگ، شماره ۲۰۳ U.B.Orient.A ۴۳۰.
۲۴. _____ (احتمالاً قرن ششم). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*، نسخه خطی موزه کابل.
۲۵. _____ (۱۰۱۲). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*، نسخه خطی دانشگاه کمبریج انگلستان.
۲۶. _____ (۶۸۴). *حَدِيقَةُ الْحَقِيقَةِ*، نسخه خطی ولی‌الدین استانبول.
۲۷. سوزنی سمرقندی، شمس‌الدین محمد بن علی (۱۳۳۸). *دیوان*، تصحیح ناصرالدین شاه‌حسینی، تهران: امیرکبیر.
۲۸. سیف فرغانی، ابوالمحمّد محمد (۱۳۶۴). *دیوان*، تصحیح ذبیح‌الله صفا، تهران: فردوسی.
۲۹. شهیدی، سیدجعفر (۱۳۷۶). *شرح لغات و مشکلات دیوان انوری ابیوردی*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۰. صائب تبریزی، محمدعلی (۱۳۸۳). *دیوان*، تهران: نشر علم.
۳۱. طغیانی، اسحق (۱۳۸۲). *شرح مشکلات حدیقه سنایی*، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۳۲. عباسی، عبداللطیف (۱۳۸۷). *لطایف الحدایق (شرح عبداللطیف عباسی بر حدیقه سنایی)*، تصحیح محمدرضا یوسفی و محسن محمدی، قم: آیین احمد.
۳۳. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۶۴). *مصیبت‌نامه*، تصحیح نورانی وصال، تهران: زوار.
۳۴. قریشی، سید علی‌اکبر (۱۳۷۷). *تفسیر احسن‌الحديث*، تهران: بنیاد بعثت.
۳۵. قضاعی، محمد بن سلامه (۱۳۶۱). *شرح فارسی شهاب‌الانخبار (کلمات قصار پیامبر خاتم ص)*، تصحیح جلال‌الدین حسینی ارموی (محدث)، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۶. مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۴۴). *تعلیقات حدیقه‌الحقیقه*، تهران: علمی.
۳۷. مولوی، جلال‌الدین محمد (۲۵۳۶). *کلیات دیوان شمس تبریزی*، تصحیح محمد عباسی، تهران: طلوع.
۳۸. _____ (۱۳۶۲). *مثنوی معنوی*، تصحیح رینولد الین نیکلسون، تهران: امیرکبیر.
۳۹. ناصر خسرو قبادیانی، ابومعین (۱۳۶۵). *دیوان*، تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران: دانشگاه تهران.
۴۰. نظامی گنجوی، جمال‌الدین ابومحمد الیاس (۱۳۸۳). *خسرو و شیرین*، تصحیح حسن وحید دستگردی، به‌کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
۴۱. نواده مهلب، پسر محمد پسر شادی (۱۳۱۸). *مجله‌التواریخ و القصص*، تصحیح ملک‌الشعراء بهار، تهران: کلاله خاور.